

Qobustan qayaüstü rəsmlərində mezolit dövrünə aid antropomorf təsvirlər

Mətanət Hüseynova
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun "Etnoarxeologiya" şöbəsinin elmi işçisi
E-mail: metanet_huseyn@mail.ru

Azərbaycan ərazisində mezolit dövrünün izləri Qobustan qayaüstü təsvirlərində və Damclı mağarasında (Qazax rayonu) yaşamaqdadır. Mezolit dövrü insanları ovçuluq, balıqçılıq, yığıcılıqla məşğul idilər, ovçuluq əsas peşəyə çevrilmiş, ox və kaman ixtira edilmiş, heyvandarlıq yaradılmış, ilkin əkinçilik vərdişləri yaranmağa başlamışdı. İstehlak təsərrüfatından istehsal keçidin əsası qoyulmuşdu. İlk dəfə olaraq heyvanlar əhliləşdirilirdi. Əmək alətləri daşdan və sümükdən hazırlanırdı. İbtidai incəsənət inkişaf edirdi ki, bu da Qobustan qayaüstü rəsmlərində öz əksini tapıb. Həmin dövrdə Qobustan qayalarında ibtidai inanmlara bağlı təsvirlər, ov səhnələri həkk olunmuşdu.

2007-ci ildən YUNESKO-nun maddi-mədəni irs siyahısına daxil edilmiş Qobustan qoruğu Qaradağ rayonunun Qobustan qəsəbəsində, Bakıdan 56 km aralıda yerləşir.

Qobustanda qaya təsvirləri 1939-cu ildə Cingirdağın atayında və Sanqaçal dəmiryol stansiyası yaxınlığında Yazılıtəpədə, bir il sonra Bakıdan 50-60 km cənubi-qərbdə Qobustan stansiyasının yaxınlığında Böyükdaş və Kiçikdaş dağlarında aşkarlanıb (1, 9). 1941-ci ildə müharibə ilə əlaqədar araşdırmalar dayandırılmış, yenidən 1947-ci ildən davam etdirilmişdir. İ.Cəfərzadənin 20 illik tədqiqatları nəticəsində 750-dən artıq qaya üzərində döymə, qazma və sürtmə üsulla çəkilən 3500-dən çox insan və heyvan rəsmi, müxtəlif petroqliflər qeydə alınmış, 20 qayaaltı sığınacaq tapılmışdır.

Qobustanın qayaüstü təsvirləri vasitəsilə qədim dövrlərdən orta əsrlərədək burada yaşamış insanların həyatı, məişəti, məşğuliyyəti, dini inancları və s. haqqında fikir yürütmək mümkündür.

Qobustan arxeoloji kompleksi başlıca olaraq Böyükdaş, Kiçikdaş, Cingirdağ-Yazılıtəpə, Şonqar, Daşqışlaq sahələrindəki petroqliflər, qayaaltı sığınacaqlar, qədim düşərgələr, yaşayış məskənləri və qəbir abidələrindən ibarətdir. Eyni zamanda, bu abidələrdən şimalda 2002-ci ildə aşkar edilmiş Daşlıdağ qayaaltı sığınacağı və petroqlifləri də Qobustan abidələr kompleksinə daxildir (3, 7).

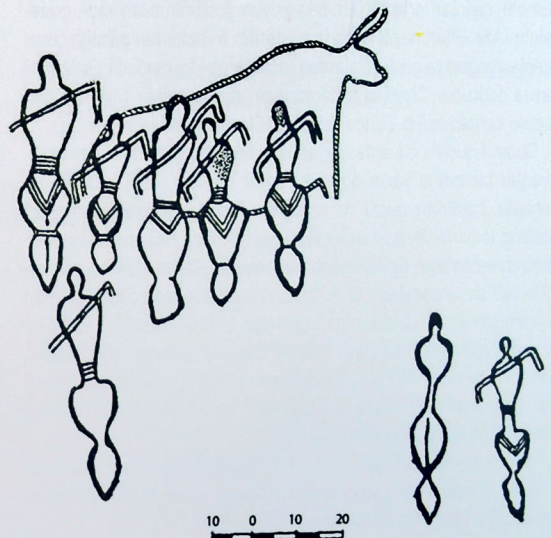
Qobustan qayaüstü təsvirlərində ən qədim petroqliflər mezolit dövrünə aiddir. Lakin bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Qobustanda üst paleolitə aid nişanələr də vardır. Gələcəkdə

aparılaq tədqiqatlar bu məsələyə aydınlıq gətirəcəkdir.

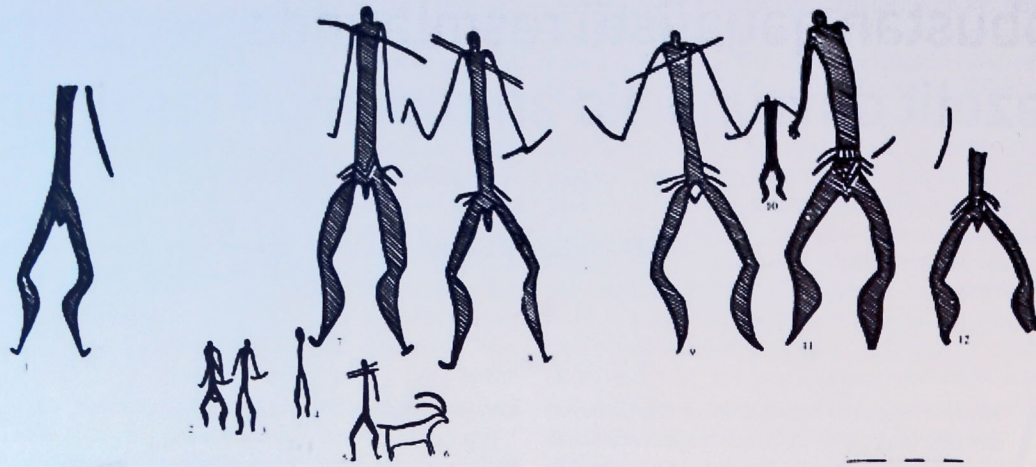
Orta daş dövrü – mezolitdən başlayaraq orta əsrlərə qədər bir dövrü özündə əks etdirən Qobustan qayaüstü təsvirlərində mezolit dövrü petroqliflərinə Böyükdaş və Kiçikdaş dağındakı rəsmlərdə rast gəlinir.

Böyükdaş dağında nəhəng qayalar təbii şəraitdə parçalanaraq bir-birinin üstünə elə düşüb ki, qədim insanların yaşaması üçün təbii mağaralar və sığınacaqlar yaranıb. İ.M.Cəfərzadə Böyükdaş ərazisində üzəri təsvirli çoxlu daşlar qeydə almışdır ki, bunlardan 167-si yuxarı terrasda, 323-ü isə aşağı terrasda və onun ətəklərində yerləşir (1, 57).

Çox təəssüf ki, əvvəlce XIX əsrin 80-ci illərinin avvallarında Bakı-Tbilisi dəmir yolunun çəkilişində bu qayalar dağıdılıb və daşları işlədilib. 1946-1950-ci illərdə isə ərazi daş karxanası kimi istifadə olunub (1, 57). Nəticədə isə Qobustan qayaüstü təsvirlərinin

Tablo 1. Qobustan. Böyükdaş, daş № 78

Tablo II. Böyükdaş, yuxarı terras, daş № 39

müəyyən qismi dağıdılmışdır.

Zəngin təbii qalereyanın eksponatları içərisində insan rəsmləri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ümumiyyətlə, daş qoruqda mezolit və neolit dövrünə aid təsvirlər sırasında insan rəsmləri çoxluq təşkil edir.

Mezolit dövrü antropomorf təsvirlərin xüsusiyyətləri haqqında danışarkən demək olar ki, insan siluətləri oyma və qazma üsulla tam insan boyuna uyğun, ayaq üstə, anfas, geniş açılmış ayaqlar, yan örtükləri ilə təsvirlənib. Kişi rəsmlərinin bədənleri uzun, qamətli, çiyinləri orta ölçülü, baş-boyun göstərilmədən kiçik çıxıntı şəklindədir. Əlləri nazik xətlərlə göstərilib. İri baldırları qabağa çıxan ayaqları yoğun və güclü, dizlərdən azca ayrılmış formadadır. Pəncələri bayıra doğrudur. Çiyinləri bədənə nisbətən enlidir. Çiyinlərindən çəpəki kaman asılıb. Əlində balta var. Cinsi əlamətləri verilmişdir.

Qadın fiqurları isə anfas, ayaqüstə, boyu bərabərində hazırlanıb. Ayaqlar bir-birinə yaxın qoyulub, dizlər nazikdir, budlar böyük və genişdir, baldırları güclü və əzələlidir. Qadın bədəninin əlamətləri qabarıq təsvirlənib, başları kiçik çıxıntı şəklində bilavasitə sinəsinin üstündən başlayır. Qolları göstərilməmişdir. Qadın fiqurları əsasən 125-140 sm arasındadır (2, 120). Çiyinləri üzərindən çəpəki kaman aşınılmışdır ki, bu da qadınların silahdan istifadə bacarığını və onların ovda iştirakını təsdiqləyir (Tab. I). Obrazlar qadının məhsuldarlıq ilahəsi kimi təsvir olunduğunu göstərir. Ümumiyyətlə, ibtidai insanlar qadına yaradıcı qüvvə, bolluq rəmzi kimi baxırdılar. Bu da daş dövrü üçün xarakterik xüsusiyyətdir.

39-cu daşda rəsmlərin hamısı bir üfüqi xətt üstündə yerləşmişdir (Tab. II). Kənardakı iki adamın bədənlərinin yuxarı hissəsi və başları yoxdur. Kəmərsiz təsviri də vardır.

29 nömrəli daş üzərində bir qədər dayanmaq və daha geniş təsnifat məqsədəuyğundur. Böyük qaya parçasından ibarət əhangdaşındandır. Hər tərəfdən qayalarla qorunduğu üçün eroziya-

ya az uğramışdır. Təsvirlərin sayına görə bu daş şəkil qalereyası da adlandırıla bilər. İlk olaraq İshaq Cəfərzadə burada 77 təsvir qeyd almışdır (1, 64-67). Lakin sonrakı tədqiqatçılar daş üzərində üst-üstə 150-dən çox insan təsvirləri, müxtəlif heyvan təsvirləri, qayıq təsvirləri müəyyənləşdirmişlər (3, 12).

29-cu daş üzərində dövrü təbəqələşməni aydın şəkildə izləmək olur, rəsmlər bir-birinin üzərində cızılıb. Qeyd etdiyimiz kimi, ən qədim rəsm e.ə. VIII minilliyin erkən əsrlərindən başlayır və orta əsrlərin son dövrünə qədər davam edir.

Diqqəti cəlb edən daha bir rəsm 47 nömrəli təsvirdir. Qadın təsviridir, eroziya nəticəsində bir qədər dağılıb. Ehtimal olunur ki, ilk vaxtlar 150 sm hündürlüyündə imiş. Bu qadın təsviri bütün digər təsvirlərdən böyük olduğu üçün sığınacağa "Ana zağa" adı verilmişdir (Tab. IV, № 47).

42-ci daşda 29-cu daşdan fərqli, qadının budları güclü və böyükdür (Tab. III; IV).

49 nömrəli daşda qadınların budları ilə birləşən yekə qarınları vardır (Tab. V). Ola bilsin, bu onların hamiləliklərini göstərmək üçündür. Baldır paralel xətlər şəklində tatuirovka ilə bəzədilmişdir.

İshaq Cəfərzadə 29 nömrəli daşdakı 50-ci rəsmi ən qədim təsvir sayır və e.ə. VIII minilliyin erkən əsrlərinə aid edir (1, 66). Başqa kişi cinsli təsvirlərdən fərqli olaraq bu rəsmdə ayaqlar daha geniş açılmış, böyük və güclü təsvirlənmişdir (Tab. IV, № 50).

Qobustanın tədqiqatçılarından C.Rüstəmov 1994-cü ildə nəşr etdirdiyi kitabda abidədə aşkarlanmış siluet qadın təsvirlərini ən qədim mərhələyə, kişi təsvirlərini isə sonrakı dövrə məxsus sayır. Müəllif qadın təsvirlərini iki tipə ayırır: Yandan və qarşıdan çəkilmiş təsvirlər. C.Rüstəmov birinci qrup təsvirləri üst paleolit dövrü, ikinciləri isə mezolit dövrünün inkişaf mərhələsi üzrə sıralayır (4, 61-64).

Qobustanda ən qədim sahə olan Kiçikdaşda qeyd alınmış insan təsvirlərindən söhbət açan C.Rüstəmov və F.Muradova 2008-ci ildə

yazdıqları kitabda onları daha qədim rəsmlər – öküz təsvirlərindən sonrakı mərhələyə aid edirlər. Alimlərin fikrinə, Kiçikdaşda kişilərin ən qədim rəsmləri kiçikölçülü olub, düz xətlərlə icra edilib və bəsitdirlər. Belə hesab edirlər ki, Kiçikdaşdakı "Qayaarası" düşərgəsində Böyükdaşdakı "Ana zağa" düşərgəsində olduğu kimi "beli kəmərcinli, kölgə kimi döyülmüş, yay-oxlu kişi təsvirləri yoxdur". Qadın təsvirləri isə kölgəvari döyülmüş rəsmlərdən ibarətdir. Ona görə də Böyükdaşdakı kişi təsvirlərini mezolit, Kiçikdaşdakı belə təsvirləri isə üst paleolit dövrünün sonuna uyğunlaşdırırlar (5, 7-8).

Müəlliflər "Qobustan. Kiçikdaş abidələri" adlı kitablarında qeyd edirlər ki, dövrələşmənin rəsmi böyüklüyünə görə təyini yanlışdır və ilkin rəsmlər kiçik ölçülüdür, xətlərlə verilib (5, 7-8). Mantiqlə düşünsək, mezolit dövrü insanı üst paleolit dövrü insanından daha bacarıqlı olmalı idi. Sual yaranır ki, kiçik rəsmlər çəkmə üst paleolit dövrü insanı inkişaf etdikcə, bacarıqlarını təkmilləşdirdikcə niyə mezolit dövründəki insanın real ölçülərə yaxın təsvirinə çalışır!? Qeyd edək ki, sonrakı dövrlərdə təsvirlər kiçilir.

Bundan başqa, mövzudan kənara çıxaraq qeyd edək ki, müəlliflərin "qurbanlıq" keçirilməsi barədə irəli sürdükləri mülahizə həmin dövr üçün realıqdan uzaqdır və bu fikirlə razılaşmaq çətindir (5, 9).

Göründüyü kimi, Qobustanın ən qədim antropomorf təsvirlərinin dövrələşdirilməsi barədə abidənin tədqiqatçılarının fikirləri müxtəlif vaxtlarda dəyişmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərzadə İ.M. Qobustan qayaüstü rəsmləri. Bakı, 1999.
2. Məmmədova S.V. Qobustan qayaüstü təsvirlərində qadın surətləri. (2006-2007-ci illərdə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatın yekunları). A.A.Abbasovun anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları. Bakı-2007.
3. Müseyibli N. Qobustan: tədqiqatlar və mülahizələr. Bakı – 2017.
4. Rüstəmov C. Qobustan dünyası. Bakı, 1994.
5. Rüstəmov C., Muradova F. Qobustan. Kiçikdaş abidələri. Bakı, 2008.
6. Формозов А.А. Памятники первобытного искусства на территории СССР. Москва, 1980.

Резюме

В статье на основании работ известного азербайджанского археолога Исаака Джафарзаде и других археологов исследованы наскальные антропоморфные изображения Гобустана в эпоху мезолита. Изучения наскальных изображений Гобустана свидетельствуют о том, что Гобустан ждет дальнейших новых исследований и открытий.

Ключевые слова: Гобустан, эпохи мезолита, антропоморфные изображения.

Summary

In the article, on the basis of the works of the well-known Azerbaijani archaeologist İshaq Jafarzadeh and other archaeologists, the anthropomorphic rock images of Gobustan in the Mesolithic era were investigated. Studies of the Gobustan rock paintings indicate that further new research and discoveries are needed in Gobustan.

Key words: Gobustan, Mesolithic period, anthropomorphic images.